

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Л.Баженів (Кам'янець-Подільський)

МІСТА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОНИЗЗЯ В ЛІТОПИСАХ

У розвідці йдеться про основні етапи в історії заселення Давньоруського Пониззя східнослов'янськими племенами і відображення цього у літописах.

Важливим джерелом вивчення історії Київської Русі та її регіонів є давньоруські літописи. Однак під час ординської навали значна частина першоджерел була знищена.

Як зазначає П.П. Толочко, пошук літописних першоджерел, авторських канонічних текстів розпочався від часів В.М. Татищева і продовжується донині. Безперечною заслугою давньоруського літописання є те, що воно є не тільки історичною хронікою Русі IX - XIII ст., а й однією з форм суспільної свідомості. Разом із цим учений підкреслює, що фонд літописів, який зберігся, не вичерпує собою всієї повноти давньоруської історичної писемності. Тому сучасні дослідники повинні з усією серйозністю ставитися до тих повідомлень пізніх літописних зводів, які не мають паралелей у відомому писемному фонді Русі¹.

Автор даного огляду ставить за мету навести і по можливості проаналізувати повідомлення різних літописних списків про міста Давньоруського Пониззя в контексті історії одного з важливих регіонів Південно-Західної Русі - України.

Питанню вивчення історії регіону Середнього Подністров'я (складової Пониззя) було приділено багато уваги як у XIX ст. (М.С. Грушевський², Н.В. Молчановський³, Й.Й. Ролле⁴, Ю.Й. Сіцінський⁵, В.К. Гульдман⁶ й ін.), так і в XX ст. (В.Т. Пашуто⁷, І.С.Винокур, П.А.Горішній⁸, О.Племецька⁹, Б.О. Тимошук¹⁰ та ін.). Заслугове на увагу також праця В.П.Нерознака "Названия древнерусских городов"¹¹, в якій автор за літописними згадками намагається пояснити понад 300 назв давньоруських міст.

Науковці неодноразово звертали увагу на появу у Південно-Західній Русі нового регіону - Пониззя, який відіграв важливу роль в історії спочатку Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства. Оскільки до 1144 р. у літописах немає жодної згадки про міста Пониззя IX - XI ст., то у багатьох дослідників виникла думка, що Середнє Подністров'я до середини XII ст. було малозаселеним. І тільки згодом були зведені фортеці по Дністру, які мали оберігати кордони Давньоруської держави від нападів кочівників. Але археологічні дослідження свідчать, що регіон Середнього Подністров'я був досить густонаселений протягом усього I - початку II тис. н. е. Тому згадані у літописах з 1144 р. міста вже існували значно раніше. Це - Ушиця, Микулин, Кучелмин, Кам'янець, Бакота, Каліус. Проте цікаво, що ці міста то з'являлися на сторінках літописів, то зникали з них (із 1255 р.). І лише в 1361 р. Пониззя знову з'явилося, але вже під іншою назвою - Поділля.

Отже, як зазначалося, більшість дослідників відзначає початок життя давньоруського Пониззя з 1144 р., обминаючи при цьому питання щодо заселеності Середнього Подністров'я у більш давній час, вказуючи тільки, що, за "Повістю времінних літ", тут проживали слов'янські племена - тиверці й

уличі, які, на думку московського історика В.В.Седова, були безпосередніми нащадками антів¹². Тому важливе значення мають археологічні матеріали, знайдені в регіоні з кінця ХІХ і протягом ХХ ст.¹³.

У даному дослідженні робиться спроба проаналізувати перші літописні згадки про регіон Пониззя, починаючи з ІХ - по ХІІІ ст.

Про регіон середньої течії Дністра (Пониззя) можна дізнатися до початку ХІІІ ст. із багатьох давньоруських літописів. Це пояснюється тим, що майже всі літописці з усіх регіонів Київської держави брали за основу "Повість времінних літ", яка мала загальнооруське значення і була основою для кожного літописного джерела. Доречно зазначити, що в Галицькому князівстві та на Волині не існувало традиційного літописання аж до середини ХІІ ст. Тільки з того часу, тобто з князювання Володимирка Галицького тут і започатковується літописання.

Найціннішим джерелом з вивчення історії Галицько-Волинського князівства та Пониззя, яке було східним кордоном цього князівства й узагалі Швденно-Західної Русі, є Галицько-Волинський літопис, котрий ще називають Іпатіївським або Південноруським. Він зберігся у вигляді кількох літописних зводів. Головні серед них - Іпатіївський, написаний на початку ХV ст., і Хлебниковський - ХVІ ст. Галицько-Волинський літопис складається з двох частин: Галицького ізводу - з 1205 по кінець 50-х рр. ХНІ ст., і Волинського - з 50 - 60-х рр. до кінця ХІІІ ст. Його недоліком є те, що в ньому спостерігається порушення хронологічної послідовності викладу, а іноді й відсутність датування подій. Проте цей суттєвий недолік вдало компенсується синхронними згадками з інших літописів, написаних або передубльованих з того ж самого джерела, або аналітично виправлених переписувачами та сучасними дослідниками.

Із початку заселення Середнього Подністров'я слов'янами тут осідають племена тиверців і уличів. В Іпатіївському літописі ми знаходимо згадку такого змісту: "д Оуличи Тиверци скдАху по Бугу, и по Днепру, и при(при)сѣдАху к Дундеви, и БТІ множество ихт», скдАХУ ^{в*} по Бугу и по Днепру юли до морА. и суть города ихт» и до сего дне, дл то сА зовАху СѠ Грїік» Великлгд Окуфь, им'Бгдхуть ко и>вычд" СВОГА, н ЗАКОНЫ ОЦЬ СВОИХТ», и пре//дднигд кождо свогд норовт»¹⁴. В інших літописах є невеликі розходження щодо місця проживання уличів і тиверців. Зокрема у Лаврентіївському літописі зазначено: "д Оулучи Тиверци свдАху во по Днтістру приС'ѣдАхУ кт» Дундеви в'є множество нхт» сѣдАху во по Днестру или до морА [и] суть грдди их и до сего дне дд то сѣ звдху Грект» фелнкдгд Скифь"¹⁵. У Патріаршому або в Никонівському літописі зазначено, що ""А Лютичи и Тиверци присЕДІХУ к Дундеви, н вїї множество нхт>, СТїдху по Днестру и до моря, и суть грдди ихт» и до сего дни, до то ся зовет» от Грект» Беликдд Скифь"¹⁶.

Цікаво, що уличі завжди виступають у літописах разом із тиверцями. Можливо, між цими племенами існував якийсь союз. Сама літописна згадка, датована 885 р., засвідчує, що поляни, деревляни, сіверяни змушені були платити данину князеві Олегу, "д ст» уличи и Тивтірци имяше рдть" ¹⁷. Вона також наводить на думку, що ці племена мали повну автономію від київської князівської влади. Чим закінчилася "рать" князя Олега з уличами та тиверцями у літописі немає ніяких відомостей. Наступні події - "Иде Олег нд Грекы, Игоря остдвивт» Кнев'к; поя [же] множество Вдряп», и Словент», и Чудт», и Кривими, н ЛЛерю, и Деревляни, н РАДИМИЧИ, и ПОЛЯНЫ, и СТїверо, н ВЯТИЧИ, и Хорвдты, и Дуловы, и Тивруцы" ¹⁸ - дають підставу вважати, що після "раті" був укладений договір між Олегом і "непокірними" племенами, за яким тиверці й уличі повинні були на вимогу київського князя присилати власні військові контингенти. Про сплату данини київському князю ми вже не

зустрічаємо більше ніяких згадок, з чого випливає, що за тиверцями й уличами збереглася певна автономія. Ця автономія могла зумовлюватися також і близькістю до степового світу, з яким київські князі боролися протягом усього існування Давньоруської держави, і, ймовірно, використовували ці племена як буферні.

Проте ця автономія не була тривалою. Новий стольний князь Ігор не хотів змиритися з існуванням у Київській державі майже незалежного від центральної влади племені уличів. У 914 р. князь Ігор **"И взя угълниц и дасть воєводи ихъ своему Овентельгду, скдяху же угълци вннзь по Днепру. А подтѣ Пересеченомтѣ стод 3 л^тл и едвл взя ихтѣ"**¹⁹. Таким чином, з автономією уличів було покінчено раз і назавжди. Щодо останньої згадки, то відразу ж впадає у вічі місце проживання уличів. Аналізуючи всі вищенаведені літописні повідомлення, можна дійти висновку, що в більшості літописів, зокрема в Лаврентіївському, Патріаршому або Никонівському, фіксується, що уличі і тиверці проживали компактно в регіоні між Південним Бугом і Дністром. В Іпатіївському та Єрмолинському літописах локалізація цих племен пов'язана з межиріччям Бугу і Дніпра. Ймовірно, що уличі мали досить велику територію проживання, населяючи, на нашу думку, південні окраїни Давньоруської держави. На думку київського дослідника О.С. Стрижака, уличі були витіснені з Подніпров'я в пониззя Бугу й Дністра печенігами²⁰. Наступ князя Ігоря на ці племена призвів до того, що після 3-річної облоги центрального міста (можливо, столиці) уличької землі - Пересічного, це плем'я змушене було переселитись у регіон Південного Бугу і Дністра.

Аналогічний погляд на дану проблему мав і М.С. Грушевський, який так само пояснював локалізацію уличів, вказуючи на те, що внаслідок зіткнення уличів з київською князівською владою, останні були змушені залишити обжиті міста і переселитися на Дністер до тиверців²¹. Н.Молчановський зазначав, що це переселення з басейну південного Дніпра в Подністров'я могло відбутися до початку XI ст.²². З боку центральної князівської влади даний крок був вимушений, бо київські князі намагались об'єднати всі слов'янські племена в межах однієї держави. З іншого боку, переселення уличів і знищення основних їх міст відкрило сюди шлях печенігам, які вперше з'явилися у 914 р. на південних кордонах молодій Київській державі. В результаті південний кордон був майже знищений печенігами, проти яких лише в 989 р. князь Володимир Великий наказав спорудити оборонну лінію.

На превеликий жаль, це були останні літописні згадки про уличів і тиверців, які безслідно зникають із писемних джерел.

В історичній науці кінця XIX - початку XX ст. існувала думка, що Середнє Подністров'я мало певну автономію від центральної влади. Проте племена тиверців і уличів, які населяли даний регіон, були зобов'язані висилати свої війська на допомогу київському князю²³. Відсутність писемних згадок для XI ст. вчені пояснювали тим, що в результаті частих набігів кочівників (спочатку печенігів, потім половців) населення Середнього Подністров'я було змушене переселитися на північ, аж до Полісся²⁴.

Незацікавленість літописців даним регіоном, на наш погляд, пояснюється тим, що ця територія на ранньому етапі ще не відігравала якоїсь значної політичної ролі. На думку О.Пламеницької, відсутність даних у літописах може пояснюватися також адміністративною самостійністю краю²⁵.

За нашими спостереженнями, літописці описували переважно до XIII ст. життя та діяльність великих князів київських і боротьбу за Київ. Тому першою згадкою про Середнє Подністров'я є міжусобна війна між Володимиром Галицьким і коаліцією князів на чолі з великим князем Всеволодом Ольговичем: **"Прииде же тогда и князь Изясльдвѣ, сынтѣ ДАВЫДОВА, внук Свято-**

слвлвь, ст» Половецкими князи, имущє съ СОБОЮ множество Половецъ, и взяшд два града князя Володнмерка Галнскаго, ушицу и Ликулинт»²⁶. Зважаючи на воєнні дії, що відбувалися під Звенигородом, та чисельну військову перевагу коаліції київського князя змусили Володимирка Галицького поклонитися Всеволоду Ольговичу. Перед цим важливим політичним кроком Володимирко замирився з князем Ігорем Ольговичем. У літописі про це є така згадка: "И дде князь Володимеръ Галичскій великому князю Київському Всеволоду Ольговичю дв'к тысящи руклевъ срекрл; князь великій же Київскій Всеволоду Ольговичъ возврати грады великому князю Володимеру Галичскому, еже Б^ взял у него ушицу и Микулинт."²⁷. Ці перші літописні згадки про міста Середнього Подністров'я - Ушицю і Микулин - зустрічаються майже у всіх літописах давньоруського часу. Літописці зафіксували факт взяття цих міст, на наш погляд, тому, що вони відігравали важливу оборонну роль у Галицькому князівстві. Розташовані на Дністрі Ушиця і Микулин охороняли південно-східні рубежі Галицького князівства, а також контролювали Дністровський торговий шлях. Імовірно, Ольговичі хотіли економічно відрізати Галицьке князівство від півдня, як це пізніше зробив Іван Ростиславич Берладник, або ж літописці хотіли відобразити активні і переможні дії Ольговичів.

Вдруге літописці фіксують Ушицю в 1159 р., тобто через 15 років після подій міжусобної війни Ольговичів та Володимирка Галицького. Вже змінилися князі (як великий київський, так і галицький), проте міжусобиці не припинялись. У центрі боротьби за галицький стіл проти свого двоюрідного брата Ярослава Осмомисла постав Іван Берладник.

Івану Ростиславичу вдалося за короткий період перерізати всі південні комунікації Галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, які поверталися з товарами з Анатолії та інших сусідніх країн, а також рибалок, котрі займалися промислом на Дністрі та Дунаї²⁸. Зібравши значні сили, Іван Берладник у 1159 р. вирушив на Галич. Літопис повідомляє: "Того же л'Бта Ивдн'ь Берладникъ йде от*ь Изяслава вт» поле кт» Половецемъ, и шедт» ст» Половцы ста подт. города Дунайскими, и ту на Дунай ИЗБИ две ку-Едр'Б, и взя много товара в*ь нею, и пакостяше рыБоловомъ Галичскимт». Придоша же к нему Половцн мнозн, и скопися у него вой 6000, и поиде кт» Кучелмину, и ради выйд ему, и оттуду к ушицы поиде. Ту же вошла в'Б вт» города засада Ярославля, и начяша витися крепко изт» града, а смерди скакаху черезт» заворолы кт» Ивдновн, и перекаже их*ь 300; Половцы же хоттіша взяти град, но не дасть имт» Йвані», и розгнівавшеся на него Половцы, прочь по-ндоша отт» него" ²⁹.

Ця літописна згадка про Ушицю, на жаль, була останньою в літописанні XII ст. Загалом пояснити увагу літописців до даного регіону можна тим, як уже зазначалося, що вони фіксували події, які були пов'язані з великим князем київським. Іван Берладник же мав приязні стосунки з Ізяславом Давидовичем, який на той час був великим князем. Тому Середнє Подністров'я потрапляє до їх уваги лише тоді, коли виявляється до нього інтерес київського князя.

Отже, Пониззям у давньоруські часи називали окраїни або пограничні території князівств. Дослідники розрізняють Пониззя (територію, яка в майбутньому склала основу сучасного Поділля) та Галицьке Пониззя. Різниця між ними полягала в тому, що термін "Пониззя" включав територію, яка зосереджувалась у середній течії Дністра і частково охоплювала сучасну Буковину (Ушиця, Микулин, Василів, Бакота, Каліус, Кам'янець, Онут). Галицьке Пониззя охоплювало весь південний кордон Галицького князівства, який доходив до гирла р. Дунаю (Малий Галац), в тому числі і Середнє

Подністров'я. Під терміном "Пониззя" в XII - на початку XIII ст. прийнято було вважати південно-східний кордон Галицького князівства. На півдні крайньою межею було узбережжя Чорного моря від міст Олешня до Малого Галаца (на лівому березі Дунаю)³⁰. Східним кордоном цього князівства були міста Ушиця, Бакота, Каліус, що розташовувалися по р. Дністер. Із нападом і підкоренням монголо-татарами роздробленої Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, яке тоді було у своєму розквіті, південний кордон став проходити по р. Дністер. Тому вся прикордонна смуга Середнього Подністров'я й отримала назву Пониззя. В XIII ст. Пониззям вважали регіон середньої течії р. Дністер із центром у місті Бакота.

Скориставшись смертю князя Романа в 1205 р., колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить із монастиря, наймає половців і зібравши дружину "Роуси много", вирушає на Галич, де його зустрічають у тому ж самому Пониззі — біля Микулина.

Проте в Іпатіївському літописі є коротке повідомлення про Микулин, датоване 1202 р.: "Оокрвшю же Роурикоу Половци и Роуси много, и при де на Галичь. шстдвнвь минский чинь. кі; бо принглль БОГДЗНИ рддн. РОМАНОВЫ. И прншедшю емоу нд ГАЛИЧЬ, и ср^тошд и коАре ГАЛИЧКИ и £олоднмерьстии. оу Микоулннд на р'feK'fe Сереті, н ввшнмлсА"³¹.

Отже, похід Рюрика на Галич міг відбутися не пізніше 1205 р., бо тільки зі смертю Романа Мстиславича перший "шставивь мниский чинь", тобто скинув чернецтво. Тому буде слушно зазначити, що "воскресіння" Микулина припадає на 1205 рік. Під час битви князь Рюрик зазнав поразки і був змушений "срдмомт, възкрдтися"³².

Поява Пониззя як окремої адміністративної одиниці пов'язана з ім'ям галицького князя Мстислава Удатного, який у 1219 р. відступив у даний регіон. Князь Данило після того як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Пониззі - у місті Кучелміні. Цікаво, що Мстислав не один раз з'являвся в даному краї. Перша письмова згадка про нього в зв'язку з Пониззям з'являється в Галицько-Волинському літописі під 1227 р. Галицьке боярство, яке на той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу, на що він і погодився, віддавши дочку і Галич королевичу Андрію. Коли ж князь Данило Романович послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем'яна, останній зумів переконати Мстислава відмовитися від намірів бояр. Мстислав дав таку відповідь: "Соудислдвд. льстьцА св'ктомт». иивольсти БО МА. Ажъ Бт» восхочеть. пондив^к НА А*fe. дзт» всджоу Половци д ты своими, дще Ет. ДАСТЬ его ндМА. ты возми Гдличь д Азт» Понизье"³³.

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 р. почалася міжусобна війна в Галицько-Волинському князівстві. її організували не брати-князі, як це можна спостерігати в інших князівствах, а бояри, які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріше хотіли мати особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович, що успадкував княжий стіл, був ще занадто слабким, щоб утримати в своїх руках князівство. Однак, незважаючи на це, він почав енергійно збирати докупи всі свої землі.

Тим часом, скориставшись із смерті Мстислава Удатного, київський князь Володимир Рюрикович разом із Михайлом Чернігівським та половцями в 1228 р. напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: "Володимерт» же Киевский соврд вон Михдилт» Черниговьськъж Ако БО Б'к ГОць его пострглль ГОцд моего. Е'fe БО емоу ЕОАЗнь вели к д во сртцн его. Володимерь же всАДИ КОТАНА и вен Половцн н прндошд к*ь Кдменцю фі~лодимерт» же сос венмн кНАзи. и КоурАнък и ПинАни. и Новгородцн. н Торуовьци шсьсьдошд Кдмен'Ъць"³⁴. Під цією датою вперше з'являється на істо-

ричній сцені місто Кам'янець, котрому судилося майже через два століття стати головним військовим і торговим центром Поділля. Енергійний Данило Романович зміг зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити Володимира Київського та Михайла Чернігівського.

Проте й досі залишається невідомим, якого Кам'янця стосується ця згадка. На той час давньоруських міст із такою назвою було чимало, наприклад, Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Волинський, Кам'янець на Хоморі (річка Хомора на півночі сучасної Хмельницької області) тощо. Дослідники І.С. Винокур і М.Б. Петров схильні вважати, що датована 1228 р. літописна згадка стосується саме сучасного Кам'янця-Подільського³⁵, чого дотримується й автор статті. На користь цієї версії свідчить та обставина, що на той час Пониззя, на нашу думку, стало центром Галицького князівства, оскільки Мстислав Удатний залишив Галич і переїхав на Пониззя, де й перебував майже 4 роки до своєї смерті, залишаючись при цьому великим князем галицьким. І не дивно, що після смерті Мстислава Михайло Чернігівський зробив спробу захопити Пониззя, підійшовши до Кам'янця. Набагато пізніше, про що мова йтиме нижче, син Михайла - Ростислав також намагався захопити Пониззя, але це йому не вдалося.

В Іпатіївському літописі є ще й така згадка про Кам'янець, датована 1196 р.: "РОСТИСЛАВІ» Рюриковича, с володимеричн н с Чернталгъ Клокоукомт». ЄАВШЕ и повоевАшд и пожгошд. волость Ромдновоу. школо КлленцА"³⁶. На користь того, що мова йде про сучасний Кам'янець-Подільський, свідчить те, що Кам'янець, як і все Пониззя, входив до складу Галицького князівства і де, окрім Кам'янця на Пониззі, більше міст із подібною назвою не існувало. Роман був насамперед великим князем галицьким, і тому можна слушно зазначити, що Галицьке князівство стало його вотчиною, на відміну від Волинського. Саме військові загоны, з якими Ростислав Рюрикович з Володимирівичами йшов на Кам'янець - чорні клобуки - вказують на те, що удар завдавався по південно-східному кордону Галицького князівства, який тоді проходив по р. Ушиці. Чорні клобуки - це узагальнююча назва кочівників, яким дозволили оселитися на південних окраїнах Київської держави, як правило, прилеглих до степу, за що вони повинні були й захищати їх від інших кочівників. Імовірно, Ростислав Рюрикович, оминаючи Ушицю, яка на той час була досить потужною фортецею, спробував захопити Кам'янець, але вирішив лише зруйнувати місцевість навколо останнього.

Незважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: "КНАзю же Дднилови воудоушоу во Оугровьсцѣ, прнслдшд ГАЛИЧАН^ рекоуше ГАКО СоудислАвт. шель есть во Поннзье, л королевнчъ в Гдличи МУСТАЛЬ" ³⁷. Тобто, боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія, заволодів Пониззям.

Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Пониззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Мирослав, мабуть, дуже швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загоны з Пониззя: "И ШБЪСХА Длнилъ городт» и сокрльв землю Глличкоюу СТА НА четьре ЧАСТИ шкрить его. и сокрА ГО Боврокы. доже и до рНіки Оушии/к и Проутд и ОБЪСБДЕ в сил^ тАжцѣ" ³⁸.

Далі Пониззя знову з'являється на сторінках літописів у 1240 р. Після навали монголо-татарів, котрі вогнем і мечем пройшлися по Давньоруській державі й вторглися в Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Скориставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, бояри захопили міста без його дозволу і почали, як вказує літописець, "зеллю грдвить". Вони дійшли до того, що відкрито відмовилися ко-

ритися князівській владі: **"Докрослвдв же вокнажилтьсА б*Б и Соудьичь поповь вноукт., и грлКаше всю землю, и вышел во Едкотоу. все Понизье прна. везт» кнАжд повеленнгл"**³⁹.

І знову Данилу Романовичу потрібно було об'єднувати свою землю. Скориставшись тим, що опозиційні до нього бояри самі з'явилися на третейський суд, він наказав **"вида БЕЗАКОНІЕ ихт», и повела его изоимдти"**⁴⁰.

В 1240 р. у поле зору літописців потрапляє ще одне місто Пониззя, яке було столицею цього регіону, - Бакота. Згадка про неї 1240 р., на нашу думку, парадоксальна, тому що це місто давно було вже столицею Пониззя. Захопивши Галич, Данило Романович посилав свого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, з військом, щоб **"исписати грабительства нечтыхъ бояр оутиши землю"**, і, як показали події, недаремно. Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом із болохівськими князями нападає на Пониззя і підходить до Бакоти: **"РОСТИСЛАВИ», соврд кнАзь Болоховские. и встанокт» Галичант». приде ко Едкотіі"**⁴¹. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями й **"утишив землю"**, діючи **"мудростью и крепостью"**. На думку В.Т. Пашута, в той час на Пониззі виникло антифеодальне повстання, спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою населення центральної князівської влади, оскільки правління тут Судислава досить-таки підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів, що і допомогло йому навести лад у Пониззі.

Зі свого боку, князь Данило Романович не примусив на себе довго чекати і відповів болохівцям нападом на їхню територію: **"СлишАвт» ж Дниль прихо//дь Ростиславам, со кназн Болоховскнмн. на Блкотоу дкье оустремнсА на нК. грлды ихт» итневи предсть. и гревла ихт» рдскопд"**⁴².

Досить цікаво, що разом із Ростиславом Чернігівським виступали болохівські князі, які вже не вперше приходили з війною в Галицько-Волинське князівство. Як зазначає М.Ф. Котляр, болохівці - це нащадки племінної знаті, бояри, котрі управляли Болохівською землею⁴³. В цих частих нападах болохівців на Галицько-Волинське князівство можна простежити, що між ними та галицькими боярами існував певний договір, так би мовити, "про взаємодопомогу". Їхня соціально-станова спорідненість - боярство - робить цей договір реальним.

У 1240 р. з'являється ще одне місто в регіоні середньої течії Дністра - Каліус. Появою цього міста на сторінках літописів можемо завдячувати князю Данилу Галицькому, який у 1240 р. здійснив поїздку до Бакоти і Каліуса, щоб **"оуставити землю"**⁴⁴. На нашу думку, **"оуставити землю"** - встановити кордон. Якщо, згідно з літописом, східний кордон Галицького князівства раніше доходив до річки Ушиці: **"и соврдьв землю Гдлнчкоую ста на четыре части «»крить его. и соврд О Еокроки. доже и до р'feKTj Оушни/Б и Проутд"**, то тепер кордон вже проходив набагато східніше - по річці Каліус.

Бакота ще раз згадується у зв'язку з подіями 1255 р., коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: **"Приехаша Татаре ко Бакоте и приложися Милей к нимь"**. Данило ж послав на Пониззя свого сина Льва, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити. Але Милій-баскак, як його називають літописці, незважаючи на те, що за нього поручився князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: **"Мил^га" баскака, и приведе Лев М'Бл^кгА" ГОцю си. и БЫ ПАКИ БАКОТД королевд ГОцд его. потом же сдоумдв со снмь и Фпоустн и пороучникъ БЫ Левт». гдко в'крноу емоу (емоу) БЫТИ. и ПАКИ прн^кх^АВШИМ Тд-тдромь и створи листь, и предст ю пдки Тдтдромт» Бдкотоу"**⁴⁵.

Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота й інші міста Пониз-

зя переходять під владу татар. Заслугове на увагу сам Милій - хто ж він був? Скоріше за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький, і повинен був здійснювати управління Пониззям та Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя в 1255 р., змусив його (можливо, через опозиційність до Данила Романовича або через особисте боягузтво) перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Імовірно, Милій все-таки був не простим боярином, і мав якісь особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н.Молчановський вказує на те, що скоріше за все Милій був представником мешканців Бакоти та її околиць⁴⁶. Так це чи ні - нам достовірно невідомо. Але сам факт, на який вказують майже всі дослідники, полягає в тому, що реально Пониззя виходить з-під влади галицького князя. На наш погляд, це відбулося, скоріше за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 р., як вказує літопис. Хоча з 1255 р. припиняються всі літописні згадки про даний регіон, проте життя в ньому продовжувалося.

Про життя й побут населення Пониззя у XIV ст. ми можемо здогадуватися на основі літописних повідомлень, зокрема повідомлення 1362 р., "коли гдрт» кьлтї на Литовской земли кнзь великы УУлгирдт». и шед в поле с Литовьскнмь воискомь ПОЕИЛЬ Тдтдровь. на Оин'Бн воде трех кратовт». кнзА Хочевигд. А Коутлоукоугоу & Дмитрегд а то си три врдты Тдтдрскыд кнзи шчнчи и дедьбчн. ПОДОЛСКОН ЗЕМЛИ А ГО НИХ ЗАВЯДАЛИ ВТАМОНИ. А БОИСҚДКН приїдезьдАючи ГО НИХ оТдмон*ьвт» нмывалн. ис Подолт^/скои зеллї дань" ⁴⁷. Про існування міст XIV ст. у літописах теж немає певних відомостей. Зокрема, лише зазначено, що коли в Подільську землю прибули брати Коріатовичі, то "тогда в Подолскои зеллї. не БЫЛЪ ни ЧУДННТ» город ни деревомь роукленого. А ни кдменемь коудовдного" ⁴⁸. Такі ж повідомлення ми знаходимо і в інших списках, зокрема в "Списке археологического общества"⁴⁹, "Списке графа Рачинского"⁵⁰, "Списку Биховця"⁵¹ тощо.

При аналізі літописного повідомлення, що на Поділлі "не БЫЛИ» ни юдннт» город, ни деревомь роукленого, А ни кдменемь воудовдного", відразу ж виникає питання, куди ж зникли міста Пониззя? Археологічними дослідженнями було встановлено, що більшість міст давньоруського часу дійсно припинила своє існування саме в середині XIII ст. Проте з літописного повідомлення випливає також, що в цей регіон продовжували приїжджати баскаки, котрі збирали данину з Подільської землі.

Відповіддю на це питання якоюсь мірою може слугувати згадка про прихід в 1261 р. у Галицько-Волинське князівство Бурундая. Враховуючи невдачі свого попередника Куремси, Бурундай не вважав за потрібне одразу ж розпочинати військові дії проти Данила Галицького. Внаслідок коротких переговорів Бурундай наказав Данилу Романовичу "есте мои мирнищн розмечете города СВоѣ век" ⁵², що останній змушений був зробити. Таким чином, укріплення майже всіх міст Галицького-Волинського князівства було зруйновано не ворогом, а князівською владою. Ця доля не оминула і міста Пониззя. Якщо врахувати, що міста Пониззя з 1255 р. перебували під владою татар, як нам на це вказує літопис, то дивує, що "тогда в Подолскои земли, не БЫЛЪ ни юдинт» город ни деревомт» роувленого, д ни кдменемь воудовдного". Якщо б Пониззя дійсно перебувало під владою татар, то такої необхідності в зруйнуванні укріплень літописних міст просто не було б. Виходячи з вищенаведеного, можна припустити, що якраз із зруйнуванням укріплень міст Середнього Подністров'я (Пониззя) і припиняється влада галицько-волинських князів, оскільки вони вже не могли захистити даний регіон від татар та інших ворогів. Імовіріше, саме населення вирішило стати данниками татар, виробляючи для них сільськогосподарську продукцію і сплачуючи данину.

Такий порядок речей існував доти, поки князі Коріатовичі - Юрій, Олександр, Костянтин і Федір - із дозволу великого князя Ольгерда не пішли в Подільську землю. Брати Коріатовичі зав'язали добрі стосунки з отаманами і почали боронити землю від татар, за що місцеве населення почало сплачувати їм данину. Першою їхньою справою було відбудування укріплень таких літописних міст, як Смотрич, Бакота і Кам'янець. З того часу, як нам повідоляє літопис, "**вен городы Подольские помуровдди и швселнлиса**"⁵³.

Таким чином, литовські князі спочатку зав'язали стосунки із місцевим населенням і лише укріпили ("помуровали") існуючі раніше поселення.

Досить цікавим джерелом є також список "**Имен всемь градомь Рускымь, и далнимь, и ближнимь**". Зокрема в ньому ми знаходимо серед переліку польських міст міста Пониззя: "**А се Польши: Кдменечь, Иловечь, Ерясдвлъ, Соколецъ, Звенигорода, Черкасы, Червень, Новый Городокъ, Веннд, СКАЛА, БАКОТА**"⁵⁴. "Список" складено невідомим автором і розміщено в Ермолинському літописі. Скоріше за все він написаний у другій половині XIV ст. і є вагомим джерелом, яке зафіксувало існування міст у Середньому Подністров'ї. Цікавим є те, що на першому місці в "Списку" виступає вже не Бакота, а Кам'янець, який у 1374 р. отримав магдебурзьке право.

Наведені з різних літописних списків відомості про населення і міста Давньоруського Пониззя, з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх років у Середньому Подністров'ї, дають можливість з'ясувати основні етапи в історії заселення регіону східнослов'янськими племенами. Йдеться про уличів і тиверців, що проживали у Пониззі в IX -X ст.

Літописи допомагають також конкретизувати основні віхи функціонування давньоруських міст XII - XIII ст. та їхню роль у військово-політичних подіях того часу. З літописів і матеріалів археолого-архітектурних досліджень випливає, що в XIV ст. мало місце "умурування", тобто відновлення основних давньоруських міських осередків Пониззя -Поділля.

¹ Толочко П.П. Літописи Київської Русі. - К., 1994. - С.5.

² Грушевський М.С. історія України-Руси: В 11 тт., 12 кн. - К., 1991. - Т.1, 2.

³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1887.

⁴ Dr. Antoni J. (Rolle J.) Zameczki podolskie na kresach multanskich. - Warszawa, 1880. - Т. I. - 398 s.

⁵ Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости. - 1899. - №46 -49.

⁶ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1901. - 401 с.

⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — 328 с.

⁸ Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський, 1994. - 362 с.

⁹ Пламеницька О. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18 — 22 жовтня 1993 р. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С.5 - 8.

¹⁰ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. X - перша половина XIV ст. - К., 1982. - 203 с

¹¹ Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. - М., 1983. - 206 с.

¹² Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации // Укр. іст. журн. - 2001. - №3. - С.21.

¹³ Винокур І.С., Горішній П.А. Назв. праця. - С.36.

¹⁴ Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Т.2. - С.9 - 10 (далі - ПСРЛ).

¹⁵ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. - М., 1962. -Т.1. -С.13.

¹⁶ ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - М., 1969. - Т.9. - С.5.

¹⁷ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. - СПб., 1910. - С. 24.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ПСРЛ. Ермоленская летопись. - СПб., 1910. - Т.23. - С.5.

²⁰ Стрижак О.С. До питання про український етногенез // Укр. іст. журн. - 2001. - № 3. - С.39.

- ²¹ Грушевський М. С. Назв, праця. - Т.1. - С 204 - 205.
²² Молчановский Н. Указ.соч. - С.26.
²³ Грушевський М.С. Назв, праця. - Т.1. - С.419.
²⁴ Раппопорт П.О. Военное зодчество западнорусских земель X - XIV вв. - Ленинград, 1967. -С.167- 168.
²⁵ Пламеницька О. Назв, праця. - С. 6.
²⁶ ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - С.167.
²⁷ Там само. - С. 168.
²⁸ Толочко П.П. Историчні портрети: 3 історії давньоруської та європейської політики X - XII ст. - К., 1990. - С.223.
²⁹ ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - С.212.
³⁰ Пашуто В.Т. Указ.соч. - С.169.
³¹ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.717.
³² ПСРЛ. Львовская летопись. - СПб., 1910. - Т.20. - 4.1. - С.145.
³³ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.752.
³⁴ Там само. - С. 753.
³⁵ Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т.1. - С.53 - 61.
³⁶ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С. 698.
³⁷ Там само. - С.758.
³⁸ Там само. - С.759.
³⁹ Там само. - С.789.
⁴⁰ Там само. - С.791.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само. - С.791 - 792.
⁴³ Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. — 1999. — №2. - С.88.
⁴⁴ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С. 793.
⁴⁵ Там само. - С.829.
⁴⁶ Молчановский Н. Указ. соч. - С. 151.
⁴⁷ ПСРЛ. Супрасальський список. - СПб., 1907. - Т.17. - С.81 - 82.
⁴⁸ Там само. - С.82.
⁴⁹ ПСРЛ. Список Археологического общества и дополнение. - СПб., 1907. - Т.17. - С. 278 - 279.
⁵⁰ ПСРЛ. Список графа Рачинского. - СПб., 1907. - Т.17. - С.327 - 328.
⁵¹ ПСРЛ. Список Быховца. - СПб., 1907. - Т.17. - С.496 - 497.
⁵² ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.849.
⁵³ ПСРЛ. Список графа Рачинского. - С.328.
^ПСРЛ. Ермолинская летопись. - С. 162.

In this scientific prospecting, the author highlights main stages in the history of Old Russian Ponyzzia settlement by the eastern-slavic tribes and depiction of this process in the chronicles.